

Іван СИНЯК (Київ)

**АТЕСТАТИ В ДІЛОВОДСТВІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
НИЗОВОГО В ДОБУ НОВОЇ СІЧІ:
КЛАСИФІКАЦІЯ, ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУЛЯРА,
ІНФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ**

Парадоксально, але попри значну кількість студій з історії запорозького козацтва часів Нової Січі, історіографічна традиція дослідження атестатів є доволі бідною. Даного питання, по суті, у своїх наукових доробках торкалися А. Скальковський, В. Голобуцький, Ф. Шевченко, Л. Гісцова, Н. Ченцова, Т. Кузик, В. Мільчев та автор даної розвідки. А. Скальковський висловив думку про узгодження з усім товариством прийняття російської військової і цивільної еліти до лав Війська Запорозького Низового шляхом видачі їй атестатів з цього приводу, а також розширив коло гетьманської старшини, яка долучалася до когорти даних осіб¹. В. Голобуцький у своїй характеристиці атестатів обмежився позиціонуванням у них “знатних, старих” запорожців, які засвідчували надану в документах інформацію про того чи іншого козака². Ф. Шевченко розглядав атестати як важливе джерело для дослідження національного складу запорозького козацтва, а саме наявності в його когорті “національних меншин”³. Л. Гісцова звернула увагу на унікальність архівування атестатів у Січовому архіві, оскільки це випадало із загальної тенденції формування справ при Коші за предметно-тематичним принципом⁴. На легітимність козацьких атестатів звернула увагу Т. Кузик⁵. Через призму інформативного потенціалу атестатів як джерела до дослідження біографій запорожців розглянула дану проблематику Н. Ченцова⁶. Підійти значно ширше до вивчення порушеної проблематики зробив спробу В. Мільчев, який зупинився на інформативному наповненні атестатів, їхньому формулярі та

¹ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 82, 89.

² Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 351.

³ Шевченко Ф. П. Вихідці з Балканських країн на Запорожжі в XVIII ст. // Історія та історіографія України: Зб. наук. пр. – К., 1985. – С. 66–74.

⁴ Гісцова Л. З. Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні – К., 2002. – С. 137–144.

⁵ Кузик Т. Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська Старовина. – 2003. – № 6. – С. 133–140.

⁶ Ченцова Н. В. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Історія і особистість історика: Зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 139–154.

впровадженні у січове діловодство⁷. Свого часу автор даної публікації зробив спробу класифікувати атестати та побіжно охарактеризувати їхнє інформативне наповнення⁸. Натомість глибоке вивчення інформативного потенціалу цих документів та їхнього формуляра на сьогоднішній день залишається на маргінесі українських історичних студій. Тому метою даної розвідки є спроба розкрити інформативне наповнення даних документів, провести їхню класифікацію згідно з функціональним призначенням, дослідити особливості формуляра атестатів, їхнього продукування тощо.

Атестати, які мали місце в діловодстві Коша, можна поділити на дві складові: *козацькі* та *некозацькі*. Детально розглянемо кожен з таких різновидів. Козацькими називаються ті документи, які видавалися безпосередньо запорозьким козакам. Козацькі атестати, у свою чергу, можна поділити на два типи: *засвідчувальні* та *рекомендовані*. Перші просто доводили службу того чи іншого козака у Війську Запорозькому Низовому. Другі рекомендували гетьманській старшині прийняти звільненого запорожця на роботу.

Деяку іншу схему поділу козацьких атестатів запропонував В. Мільчев. Він розділив дані документи на атестати, які видавалися запорожцям в якості відзнаки за їхню службу під час російсько-турецьких воєн 1735–1739 та 1768–1774 рр., та їхні аналоги, які надавалися козакам у зв'язку із звільненням їх від служби⁹. Можливість існування подібної класифікації підтверджує наявна джерельна база. Наприклад, атестат товариша Поповичівського куреня Діонісія Гуржія виданий не з метою звільнити його з Війська, а для засвідчення його участі “в бивших походах” та “службах”¹⁰. Однак дана класифікація охоплює лише козацьку частину атестатів, натомість оминає їхні некозацькі аналоги.

Не піддається критиці думка дослідника про впровадження атестатів у діловодство Коша безпосередньо під впливом діловодної традиції, яка в першій чверті XVIII ст. закріпилася у справочинних системах регулярного війська Російської імперії. Посилаючись на атестати запорожця Степана Рудя за 1737 і 1738 рр., видані фельдмаршалом Бургардом фон Мініхом, В. Мільчев, проаналізувавши пізніший його атестат на звільнення від Війська, які видав цьому козаку Кіш, переконливо довів, що в основу його січового аналога лягли два попередні такі ж документи, видані російським воєначальником¹¹.

⁷ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – С. 130–131, 265.

⁸ Синяк І. Видова структура документації Війська Запорозького Низового доби Нової Січі // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 73–89; його ж. Прикордонні “люб’язності”. Етюди з історії запорозько-польських стосунків доби Нової Січі (1734–1775) (декілька документів з Головного архіву давніх актів у Варшаві) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. – Рівне, 2014. – Вип. 25. – С. 20–25; його ж. Різновиди засвідчувальної документації в діловодстві Війська Запорозького Низового в період Нової Січі // Там само. – Рівне, 2015. – Вип. 26. – С. 8–12.

⁹ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 129.

¹⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 442.

¹¹ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 130.

Подібна практика видачі атестатів запорозьким козакам імперським генералітетом продовжилася і в роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Як зауважив історик, атестати низовикам того часу підписані П. Рум'янцевим, В. Мусіним-Пушкіним, О. Прозоровським, Г. Потьомкіним, П. Текелією, О. Ісаковим¹².

Атестатами на Запорожжі в часи Нової Січі називалися документи за-свідчувального характеру, які видавалися козакам по завершенні служби у Війську Запорозькому Низовому. Цей різновид ділової документації Коша займає одне з найважливіших місць у дослідженні біографістики запорозького козацтва. Як слушно зауважила Н. Ченцова, атестати коротко інформують про походження, початок служби у Війську, кар'єру, рік звільнення з лав запорозьких лицарів та причину завершення служби¹³.

Інформація про походження запорозького козака, на превеликий жаль, присутня не у всіх атестатах. Очевидно, щоб отримати цей документ, вказівка на місце народження козака не була обов'язковою. Натомість враховувалися його заслуги перед Військом. Тому якраз наявні нечисленні дані щодо походження запорожців і надають цьому джерелу виняткового значення. Зокрема, саме за допомогою атестатів дізнаємося, що місцем народження товариша Кальниболотького куреня Сидора Юхи було містечко Ромни Лубенського полку (атестат за травень 1755 р.)¹⁴. Козак Кушівського куреня Василь Перехрист походив з Чигирини, що видно з його атестату від 22 червня 1755 р.¹⁵, запорожець Шкуреньського куреня Радко Жук родом був з Ніжинського полку¹⁶. Дехто із запорожців взагалі був з походження з території Вольностей, як наприклад товариш Щербинівського куреня військовий осавул Василь Золотаревський¹⁷. Однак, як слушно відзначила Т. Кузик, відображення в атестатах походження того чи іншого козака було радше винятком, ніж правилом¹⁸.

Дуже рідко атестати подають інформацію про прізвище запорожця до його вступу в когорту низового лицарства. Як відомо, запорожці, приймаючи до своїх лав новачків, давали їм нове прізвище, а іноді також й ім'я, якщо охочий не був хрещений у православній вірі¹⁹. Як приклад, можна навести атестат козака Пластунівського куреня, полкового старшини Симона Остаповича Чуприни, який до переходу на службу до Війська Запорозького Низового носив прізвище Барвінський²⁰. Згаданий Радко Жук до переїзду на Запорожжя мав прізвище Олешко²¹. Вказівки на колишнє прізвище того чи іншого запорожця мають неабияке значення для генеалогічних студій з історії запорозького козацтва, оскільки разом із інформацією про походження

¹² Там само. – С. 131.

¹³ Ченцова Н. В. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 141.

¹⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 446.

¹⁵ Там само. – С. 447.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 176.

¹⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 443.

¹⁸ Кузик Т. Вказ. праця. – С. 134.

¹⁹ Лиман І. І. Церква в духовному світі Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1997. – С. 42.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 97.

²¹ Там само. – Арк. 176.

козака в окремих випадках дають змогу встановити його родинне коло на Гетьманщині, Правобережжі тощо. Однак вказівка на це як ідентифікація походження в атестатах відображалася надзвичайно рідко.

В окремих документах вказується інформація про батьків запорожців по чоловічій лінії, що дозволяє встановити не лише ім'я та прізвище козака, а й дані по батькові. Зокрема, вищезазначені Сидір Юха був Семеновичем: “Сидор Семенов Юха”²², Василь Перехрист походив “от єврейна Айзика”²³. Саме з атестатів дізнаємося, що козак Батуринаського куреня Василь Магро по батькові був Герасимовичем (атестат від 10 травня 1759 р.)²⁴, козак Мінського куреня Степан Трипольський – Павловичем (атестат від 23 червня 1759 р.)²⁵, Левушківського куреня Григорій Щербина – Максимовичем (атестат від 14 серпня 1759 р.)²⁶, Васюринського куреня Матвій Білий – Самійловичем²⁷. Наявність даних по батькові вкупі з інформацією про “старе” прізвище відіграє важливу роль для ідентифікації того чи іншого запорожця, оскільки, як свідчать іменні реєстри, у складі одного куреня могло бути декілька козаків з однаковими іменами та прізвищами²⁸.

Надзвичайно рідко в цьому різновиді документа зустрічається інформація про національність запорозького козака. Ф. Шевченко, посилаючись у своїй джерельній базі, крім інших документів, також і на атестати, переконливо доводив наявність у Війську Запорозькому Низовому вихідців з Балкан²⁹. Був тут і єврейський відсоток, що видно з атестата козака Василя Перехриста, який після свого добровільного переїзду на Січ в 1748 р. при свідках був перехрещений у православну віру начальником січових церков ієромонахом Пафнутієм Яснопольським в січовій церкві Покрови Пресвятої Богородиці³⁰. Строкатість національностей на Запорожжі доводять атестати підписаря Бугогардівської паланки Павла Чернявського (поляк), козака Степана Донця (грек)³¹. Військовий писар Іван Афанасійович Чугуєвець, як видно з його атестата, був з татарських мурз³². Якраз на прикладі останнього чудово видно, що демократичний принцип управління Військом Запорозьким Низовим міг забезпечувати високі посади всім талановитим козакам, незважаючи на їхню національну приналежність.

²² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 446.

²³ Там само. – С. 447.

²⁴ Там само. – С. 466.

²⁵ Там само. – С. 467.

²⁶ Там само. – С. 468.

²⁷ Там само.

²⁸ Наприклад, в межах Поповичівського куреня було троє козаків з іменем та прізвищем Грицько Горкуша, в Кальниболоцькому курені стільки ж Василів Таранів, в Брюховецькому два Ничипори Кравці (Архів Коша Нової Запорозької Січі... – К., 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового. – С. 53–54, 191, 193; Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / Упоряд., передм. І. Синяка. – Чернівці, 2015. – С. 43.

²⁹ Шевченко Ф. Вихідці з Балканських країн на Запорожжі... – С. 70.

³⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 447.

³¹ Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 146.

³² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 474.

Обов'язковою складовою інформативного наповнення атестата є вказівка на час появи атестованого козака на Запорозжжі. Такі дані дають змогу простежити терміни служби запорожців у Війську Запорозькому Низовому. У кожного запорожця, який отримував атестат, він був різним. Так, наприклад, товариш Поповичівського куреня Денис Гуржій, котрий отримав атестат про звільнення влітку 1754 р., як видно з цього документа, поповнив лави козацтва ще на момент перебування низовиків у Олешках – в 1731 р.³³. Тобто службі на Запорозжжі він присвятив більше двадцяти років. Козак Рогівського куреня Корній Шуєнко козакував трохи менше – 18 років³⁴. Однак такі терміни служби на Запорозжжі були далеко не найдовшими. В окремих січовиків термін служби складав більше тридцяти років. Таким, наприклад, був знатний товариш Титарівського куреня Тимофій Горкушенко, котрий, як зазначено в його атестаті, перебував в числі низового козацтва більше тридцяти років³⁵, або козак Брюховецького куреня Михайло Рогуля, який присвятив службі у лавах запорозького козацтва тридцять чотири роки³⁶. Запорожець Дінського куреня Семен Бардадим взагалі числився козаком сорок один рік³⁷. Проте були і доволі невеликі часові рамки (якщо порівнювати з вищезазначеними) служби козаків у Низовому Війську. Наприклад, як видно з атестатів, козак Брюховецького куреня Федір Лата прослужив лише 11 років³⁸, згаданий козак Кушівського куреня Василь Перехрист – 7³⁹, товариш Уманського куреня і полковий писар Павло Зеленський – 6⁴⁰. Тобто для отримання атестата на Запорозькій Січі не існувало чітко регламентованих термінів служби.

Найбільше інформації атестати подають про службу того чи іншого козака у Війську. Якщо запорожець, наприклад, відзначився у військових баталіях, подавався стислий опис участі в збройних конфліктах та подвиги, якими він відзначився. Зокрема, вищезазначений козак Денис Гуржій, як видно з його атестата, спочатку брав участь у поході разом з російськими військами на Правобережжя, пізніше декілька разів відзначився у російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. захопленням у полон татар, героїзмом у взятті Перекопу, звитягою в Очаківському, Дністровському та Хотинському походах⁴¹. Військовий осавул Василь Золотаревський, який під час бою в 1736 р. був захоплений в полон кримською ордою, зумів за допомогою французького консула в Криму визволитись і далі продовжував воювати на боці запорожців⁴². Знатний товариш Нижчестеблівського куреня Кузьма Мишура прославився захопленням полонених на вимогу головнокомандувача російської армії фельдмаршала Бургарда фон Мініха⁴³.

³³ Там само. – С. 439.

³⁴ Там само. – С. 523.

³⁵ Там само. – С. 451.

³⁶ Там само. – С. 509.

³⁷ Там само. – С. 511.

³⁸ Там само. – С. 450.

³⁹ Там само. – С. 447.

⁴⁰ Там само. – С. 463.

⁴¹ Там само. – С. 439–442.

⁴² Там само. – С. 443.

⁴³ Там само. – С. 453.

На час відсутності військових дій в атестатах враховувалися заслуги запорожців в охороні кордонів та пошуку гайдамаків. Наприклад, козак Канівського куреня Павло Нос у мирний час перевозив кошову документацію в Генеральну військову та київську губернську канцелярії, брав участь у військових командах для пошуку гайдамаків “и другие услужности верно, радительно, без всякого порока оказывал”⁴⁴. У більшості випадків при службовій характеристиці козака зазначалося: “И в государственных службах и войсковых посылках, случающихся партиях по наряду с того куреня находился и все куренные надобности и службу отправлял верно и безпотквенно. И все жительство свое провождал честно, добропорядочно, обходительно, без малейшего порока”⁴⁵.

Крім військової, в атестатах представлена також цивільна служба у Війську Запорозькому Низовому. Одним з її напрямків була робота у Військовій канцелярії Коша. Так, зокрема, атестати військових підканцеляристів, канцеляристів, а згодом і полкових старшин Матвія Сьомака⁴⁶, Тимофія Богдановського⁴⁷, Степана Яблуновського⁴⁸, Симона Чуприни⁴⁹ характеризують їх як козаків, які були залучені до “письменных дел” при головній установі Коша. Звичайно, такий напрям кар’єри запорожця передбачав наявність освіти. В окремих випадках рівень освіченості запорожців був досить високим. Наприклад, згаданий козак Васюринського куреня Тимофій Богдановський, який у Військовій канцелярії Коша спеціалізувався на перекладі польських документів, крім російської і польської мов, вільно володів також латиною⁵⁰.

“Письмова справа” хоч і була головним напрямом служби освіченої когорти запорозького козацтва, проте, як видно з атестатів, далеко не останнім. Згаданий різновид засвідчувальної документації доводить, що коло діяльності військових канцеляристів і підканцеляристів не обмежувався лише суто “писарською” діяльністю. Не виключено, що канцеляристи входили до складу команд, які займалися пошуком гайдамаків або патрулюванням території Вольностей. Принаймні майже всі атестати запорозьких козаків (служителів Військової канцелярії в тому числі) в описовій частині основного протоколу формуляра документа мають приблизно однакову (з незначними варіаціями) за змістом ремарку: “И в государственных службах, и в войсковых посылках, случающихся партиях по наряду с того куреня находился”⁵¹.

Цікаву інформацію подають атестати про збір розвідданих канцеляристами на території сусідніх із Запорозжям держав. Цим, зокрема, на території Криму займався вже згаданий козак Незамаївського куреня Матвій Сьомак⁵² та запорожець Василь Волинський, котрий в 1759 р. “по нужнейшим интересным и секретным делам в крымскую сторону послан был”⁵³.

⁴⁴ Там само. – С. 454.

⁴⁵ Там само. – С. 480, 481, 485.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 33.

⁴⁷ Там само. – Спр. 232. – Арк. 59 зв.

⁴⁸ Там само. – Спр. 147. – Арк. 156 зв.

⁴⁹ Там само. – Арк. 97.

⁵⁰ Там само. – Спр. 164. – Арк. 84; Спр. 232. – Арк. 59–61.

⁵¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 463, 486–487.

⁵² ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 33.

⁵³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 490.

В деяких випадках в атестах фіксувалася участь козаків-канцеляристів у ролі писарів у складі запорозьких депутацій до столиці за жалуванням. Такі дані, зокрема, дізнаємося з атеста вищезгаданого Василя Волинського, який в 1758 р. виконував писарські повноваження в числі козацьких депутатів, відправлених до Санкт-Петербурга за платнею⁵⁴.

Навчання грамоти козацьких дітей, як свідчать атестати, також входило в число обов'язків окремих канцеляристів. Цей важливий напрям роботи набув поширення у зв'язку з упорядкуванням січової школи кошовим отаманом Якимом Гнатовичем Малим у 1754 р. Наприклад, у атестаті козака Брюховецького куреня Федора Лати від 28 вересня 1755 р. зазначено, що він деякий час був “в сечевої школі отаманом”, а пізніше перейшов на службу до Військової канцелярії⁵⁵. В 1750-х – 1760-х рр. очільником січової школи був козак Андрій Іванович Крячок, який близько 15-ти років присвятив цьому освітньому закладу на Запорозькій Січі⁵⁶.

Зафіксовано в атестах і основні віхи кар'єри, яких досягали запорожці за здібності та зразкову службу при Війську Низовому. Такі дані дають змогу не лише розширити коло “урядників”, які працювали в управлінській моделі Війська Запорозького Низового, а й простежити критерії, що необхідні були тоді для отримання тієї чи іншої посади. Якщо запорожець зарекомендував себе з хорошого боку під час військових дій, мав значний авторитет серед своїх товаришів, він міг претендувати на місце очільника куреня, до якого належав, а також на отримання полкових та військових посад. Як приклад, можна навести кар'єру знатного товариша Титарівського куреня Тимофія Горкушенка. Маючи за собою більш як тридцятилітній стаж служби у Війську, значні заслуги у російсько-турецькій війні 1736–1739 рр., авторитет серед запорожців загалом і свого куреня зокрема, він був обраний курінним отаманом і пробув на цій посаді два роки⁵⁷. За участь у Очаківському поході, проявлений героїзм та отримане поранення козак Переяславського куреня Омелян Барабаш був призначений на посаду наказного курінного отамана під час поїздки запорозької депутації до Санкт-Петербурга за жалуванням⁵⁸. У 1760 р. за вірну службу та відвагу у військових діях проти турків козака Дінського куреня Андрія Ляха було обрано похідним осавулом козацьких посланців до столиці по платню⁵⁹. Козак Батуринаського куреня Василь Магро хоча і не брав участь у військових баталіях з турками, однак, очевидно, все ж таки зумів проявити свої здібності, за що був призначений на посаду полковника Кальміуської паланки в 1756 р.⁶⁰

Чи не найбільші преференції у просуванні по службі, як свідчать запорозькі атестати, отримували службовці Військової канцелярії. Так, зокрема,

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – С. 450; *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 146.

⁵⁶ *Ченцова Н.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 148.

⁵⁷ Там само. – С. 451–452.

⁵⁸ Там само. – С. 478.

⁵⁹ Там само. – С. 485.

⁶⁰ Там само. – С. 466.

вищезгадані Матвій Сьомак за службу при головній кошовій установі призначався писарем Бугогардівської і Самарської паланок, а також займав писарську посаду при зборі мита на Кодацькому військовому перевозі і Старосамарському мосту⁶¹; Тимофій Богдановський також був писарем Самарської паланки і Кодацького військового перевозу⁶²; Степан Яблунівський перебував на посаді писаря Перевізької паланки⁶³; Симон Чуприна займав уряди підписаря Самарської паланки та Кодацького військового перевозу⁶⁴. Крім зазначених осіб, як свідчать атестати, полкові посади за зразкову службу отримували такі козаки-канцеляристи, як Павло Зеленський – писар Самарської та Бугогардівської паланок⁶⁵, Гаврило Кущівський – Кальміуської паланки⁶⁶, Василь Волинський – Кодацької і Самарської паланок⁶⁷. В цьому сенсі можна погодитися з думкою Н. Ченцової, що канцеляристи, незважаючи на свою освіченість, у своїй кар'єрі були змушені пройти декілька етапів служби: при курені, в Кошовій канцелярії, прикордонних “партіях”, що здійснювали об'їзди території, різноманітних комісіях із врегулювань спірних питань, у канцеляріях паланок і на перевозах⁶⁸.

Важливу інформацію подають атестати про різновид занять запорозьких козаків. Більшість інформації з цього приводу зосереджена на купецькій діяльності запорожців. Купцями, як видно з атестатів, були козак Коренівського куреня Павло Гарилів⁶⁹, товариш Переяславського куреня Омелян Барабаш⁷⁰. Останній, перебуваючи в Константинополі, на прохання російського посла Обрескова, переправив до київської губернської канцелярії п'ятеро колишніх бранців та їхні речі, чим зарекомендував себе гідним і мужнім козаком⁷¹.

В окремих випадках атестати подають цінні дані про родинне коло того чи іншого козака на Запорозькій Січі. Така інформація важлива з огляду на генеалогічну складову проблеми дослідження запорозького козацтва. В нашому випадку, родичі запорожців, яким видавали атестати, підтверджували їхню вірну службу на благо Війська Запорозького Низового. Як приклад, можна навести атестат козака Дінського куреня Василя Лозовського від 17 квітня 1757 р. Зразкову службу цього козака засвідчував його рідний дядько, курінний отаман цього ж куреня, колишній військовий суддя Прокоп Процик. Саме у дядьковому зимівнику проживав козак Василь Лозовський та під командуванням дядька брав участь у військових роз'їздах⁷².

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 33.

⁶² Там само. – Спр. 164. – Арк. 84; Спр. 232. – Арк. 59–61.

⁶³ Там само. – Спр. 67. – Арк. 61, 63–63 зв.; Спр. 147. – Арк. 156–157, 173.

⁶⁴ Там само. – Спр. 147. – Арк. 97.

⁶⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 463.

⁶⁶ Там само. – С. 486–487.

⁶⁷ Там само. – С. 490.

⁶⁸ Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 144.

⁶⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 491.

⁷⁰ Там само. – С. 477.

⁷¹ Там само. – С. 478.

⁷² Там само. – С. 455.

Ще одним прикладом родинних зв'язків, які розкривають атестати, є документ цього різновиду, виданий козакові Шкуринського куреня Василю Максимовичу Тарану у травні 1758 р. З нього видно, що цим козаком опікувався його рідний дядько, так само колишній військовий суддя та козак цього ж куреня Павло Кирилов⁷³. Останній був відомий на Запорозжжі як депутат багатьох депутацій від Війська Запорозького Низового, військовий суддя та полковий старшина⁷⁴. Такі інформативні дані атестатів приводять до висновків, що козаки-родичі на Запорозькій Січі були згуртовані в межах одного куреня. При цьому “більш імениті” представники старшого покоління, природно, піклувалися про молодших родичів. Як зауважив В. Мільчев, тенденція родинної присутності в межах куреня знайшла відображення також в обліково-статистичній документації, а саме в реєстрах⁷⁵.

До кінця 1757 р. атестати приховують причину звільнення зі служби того чи іншого запорожця. На цей час вони виступають своєрідною довідкою або характеристикою служби козака у Війську Запорозькому Низовому. В розпорядчій частині основного протоколу формуляра даного документа лише висловлене прохання: “кому о сем ведать потребно будет, на всяком уряде, всяких делах яко верно присяжному ея императорского величества рабу, верить”. Така клаузула з незначними варіаціями присутня в атестатах військового осавула Василя Золотаревського⁷⁶, товариша Кальниболоцького куреня Сидора Юхи⁷⁷, козаків Титарівського куреня Тимофія Горкушенка⁷⁸, Нижчестеблівського куреня Кузьми Мишури⁷⁹, Дінського куреня Василя Лозовського⁸⁰, Сергіївського куреня Федора Колотнечі⁸¹.

В окремих випадках така вказівка на довіру, якої заслуговує запорожець, мала свого адресата, яким була військова старшина Гетьманщини: “Того для, я атаман кошовий с товариством велели сей атестат ему Павлу Носу видать, чрез который господ малороссийских старшин и кому о сем ведать потребно покорно прошу ему Носу во всяких касающихся к исправлению услужностей и делах, яко чесному человеку и верному ея императорскому величеству рабу, верить”⁸². Крім цитованого документа Павла Носа, подібне звертання простежуємо в атестатах козака Кушівського куреня Василя Перехриста⁸³, Брюховецького куреня Федора Лати⁸⁴. Очевидно, ці січовики вже мали плани

⁷³ Там само. – С. 461–462.

⁷⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – К., 2000. – Т. 2. – С. 182, 197, 199, 210–211, 218; К., 2003. – Т. 3. – С. 567, 764; Т. 5. – С. 223, 314; Петро Калнишевський та його доба: 36. документів та матеріалів / Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Сняк. – К., 2009. – С. 48–53, 55–56, 58, 60–68.

⁷⁵ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 113.

⁷⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 444.

⁷⁷ Там само. – С. 447.

⁷⁸ Там само. – С. 452.

⁷⁹ Там само. – С. 453.

⁸⁰ Там само. – С. 455.

⁸¹ Там само. – С. 457.

⁸² Там само. – С. 454.

⁸³ Там само. – С. 450.

⁸⁴ Там само. – С. 451.

продовжити своє проживання у гетьманських полках, що пояснює заклик до керуючої верстви Гетьманщини довіряти зазначеним козакам. Такі козацькі атестати, які містять у собі подібну формулярну складову, називаються *засвідчувальними атестатами*, оскільки в них подавалася інформація, яка стосувалася лише перебування запорозького козака у Війську Запорозькому Низовому.

З вересня 1757 р. на зміну засвідчувальним атестатам у діловодстві Коша приходять *рекомендовані атестати*. Відмінністю від їх засвідчувальних аналогів була наявність інформації про обставини, які спонукали того чи іншого козака покинути Запорожжя, а також заміна прохання “вірити” на прохання “працевлаштувати”.

Вперше причина завершення служби на Запорожжі зафіксована в атестаті товариша Дерев’янківського куреня Тимофія Вишневецького від 25 вересня 1757 р. У ньому відзначено, що цей козак завершив свою службу на Січі через одруження з дочкою полоненого турками болгарина, якого з сім’єю, на прохання російського посла в Константинополі, згаданий Вишневецький переправив до Києва. Після весілля запорожець планував облаштуватися десь на Гетьманщині⁸⁵. Природно, що бажання відпочити від військового способу життя, одружитися й осісти десь подалі від прикордоння брало верх над тією романтикою, якою було сповнене існування запорожця. Тому немає нічого дивного, що бажання завести сім’ю ставало головною причиною завершення своєї служби чи кар’єри на Запорожжі. Цю тезу підтверджують і атестати, де одруження і бажання оселитися в Гетьманщині є однією з головних складових отримання цього документа.

“Шляхом” козака Тимофія Вишневецького, як засвідчують документи, пішли товариш Сергіївського куреня Леонтій Синьогуб⁸⁶, козак Мінського куреня Дем’ян Перехрист (оселився в містечку Золотоноша, одружившись із дочкою колишнього компанійського полкового обозного Мелеса)⁸⁷, товариш Шкуринського куреня Василь Таран (одружився й оселився в місті Миргороді)⁸⁸, товариш Щербинівського куреня Трохим Кияниця⁸⁹, козак Батуринського куреня Василь Магро (одружився й оселився в місті Ромнах)⁹⁰. Козак Брюховецького куреня Андрій Ковалевський, який одружився в містечку Новій Водолазі, шукав місце для проживання в Гетьманщині або в слобідських полках⁹¹. Аналогічну мету ставив перед собою козак Нижче-стеблівського куреня Герасим Голодний після свого одруження в Новослобідському полку⁹². Атестат товариша Канівського куреня, полкового старшини Василя Рецетового засвідчує одруження та поселення останнього в містечку Охтирка⁹³. Тобто низовики, як правило, облаштувавши своє особисте

⁸⁵ Там само. – С. 458.

⁸⁶ Там само. – С. 459.

⁸⁷ Там само. – С. 460.

⁸⁸ Там само. – С. 462.

⁸⁹ Там само. – С. 463.

⁹⁰ Там само. – С. 466.

⁹¹ Там само. – С. 513.

⁹² Там само. – С. 517.

⁹³ Там само. – С. 496.

життя, постфактум прохали Кіш звільнити їх від служби і видати з цього приводу атестат.

Бувало й таке, що запорожці свідомо залишали службу для пошуку на-реченої і зміни місця проживання. Таким, наприклад, був козак Васюринського куреня Онуфрій Лата, який надумав у Гетьманщині “искать себе к женитьбе места”⁹⁴. У Сумах на Слобожанщині хотів осісти та обзавестися родиною козак Пластунівського куреня Симон Чуприна (Барвінський)⁹⁵. Козаки Нижчестеблівського куреня Лесько Короткий та Рогівського куреня Семен Хить в загалі мали намір після одруження розпочати пошук нового місця служби⁹⁶.

Іноді запорожці звільнялися з рядів козацтва, не маючи конкретних планів, де оселитися. “Жителствовать где случится” або де знайдеться можливість збиралися Павло Гаврилов, Яків Губа та Яків Андрієвський⁹⁷.

Крім пошуку родинного затишку, як свідчать атестати, запорожці звільнялися по причині отримання спадку і поверталися до рідних домівок. Саме через цю обставину полковий старшина Павло Зеленський (як видно з його атестата за грудень 1758 р.) залишав лави Війська Запорозького Низового з метою “при своих наследних грунтах в Малой России жителствовать”⁹⁸. Так само вчинив його колега, полковий старшина Василь Волинський у квітні 1761 р.⁹⁹.

Пошук роботи та проживання у Гетьманщині чи Слобожанщині був однією зі складових тих причин, які спонукали козаків залишати Вольності. Запорожці Омелян Барабаш, Роман Строць, Петро Шабельник остаточно вирішили порвати свої зв’язки з низовою братією через бажання знайти інший заробіток та поміняти місце “прописки”¹⁰⁰.

Атестат згаданого Тимофія Вишневецького став “відправною точкою” для нового функціонального забарвлення козацьких атестатів. У цьому і подальших подібних документах прохання вірити написаному в них замінюється проханням працевлаштувати звільнених козаків у Гетьманщині чи Слобожанщині: “Почему я з старшиною и Войском уволить его Вишневецкого и ис показанного куреня от служб исключить, а на добропорядочное его зди битие и служби, по вишепоказаному засвидетельствованию сей (к неоставлению его в Малой России воинскою ж непоследнею службою по заслуге его прописанной и возможности) дат сей атестат”¹⁰¹. Подібна формулярна складова з незначними варіаціями присутня і в подальших атестатах, які видавав Кіш своїм козакам.

Очевидно, що генеральна, полкова та сотенна старшина Гетьманщини дослухалася до рекомендованих атестатів, виданих на Січі, та охоче працевлаштувала “демобілізованих” запорожців. Починаючи з атестата, виданого

⁹⁴ Там само. – С. 472.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 97.

⁹⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. – С. 492, 503.

⁹⁷ Там само. – С. 491, 514, 515.

⁹⁸ Там само. – С. 464.

⁹⁹ Там само. – С. 490.

¹⁰⁰ Там само. – С. 478, 480–481.

¹⁰¹ Там само. – С. 458.

Кошем товаришу Сергіївського куреня Леонтію Синьогубу від 30 жовтня 1757 р., після прохання гетьманській старшині надати роботу цьому козаку, з'являється нове формулювання, яке без змін знайшло місце у подальших козацьких атестатах: “так как и протчих из Войска Запорожского Низового при атестатах випущених”¹⁰². Це не лише говорить про високий потенціал запорозького козацтва як майбутніх урядників Гетьманщини, а й дає відповідь на питання про легітимність козацьких атестатів за межами Вольностей Війська Запорозького Низового. Присутність у подальших атестатах вказівки про попередньо прийнятих на роботу в гетьманських полках низових козаків засвідчує, що атестат визнавався на території Гетьманщини, а його наявність давала змогу звільненим запорожцям розпочати кар'єру в її урядових колах.

Більше того, на кошові атестати посилалася генеральна військова старшина під час надання козацького звання військового товариша. Таким прикладом є універсал Правління гетьманського уряду колишньому військовому писарю Війська Запорозького Олексію Петруші на отримання чину військового товариша від 19 грудня 1749 р., який у тексті посилався на “предявленних от его Петруши даних от Войска Запорожского Низового атаманов кошових Василя Григорьева, Павла Козелецкого и Якима Игнатовича с товариством атестатах показано...”¹⁰³. Це зайвий раз свідчить, що козацькі атестати не лише були легітимними, а й до них прислухалася гетьманська еліта при наданні подібних військових чинів.

Щоб забезпечити роботою тих запорозьких козаків, які виступили перед Військом і мали значний авторитет серед військової старшини, Кіш, крім видачі їм атестатів, в окремих випадках клопотався перед генеральною військовою старшиною та гетьманом про надання їм відповідних звань і посад. Так, наприклад, про надання звання військового товариша для вищезгаданого Леонтія Синьогуба військова старшина прохала в генерального військового писаря Андрія Безбородька¹⁰⁴, а про зведення в цей чин військового осавула Василя Золотаревського Кіш клопотався перед військовим обозним Семеном Кочубеєм та особисто гетьманом Кирилом Розумовським¹⁰⁵.

Для забезпечення легітимності документа в засвідчувальних та рекомендованих атестатах вказувалися її атрибути, а саме наявність підпису кошового отамана та військової печатки. Це не лише фіксувалося в заключному протоколі формуляра документа підписом кошового отамана та військовою печаткою на червоному сургучі, а й спеціально оговорювалося в самому тексті кожного атестата: “Во утверждение чего и сей наш аттестат ему Кузми Мишури за печатью войсковою видан в Коши”¹⁰⁶, “...за подписом и приложением войсковою печати...”¹⁰⁷. Потрібно відзначити, що подібні ознаки легітимності з часом змінювали своє місце “присутності” в козацьких атестатах.

¹⁰² Там само. – С. 460.

¹⁰³ Кузик Т. Писар Війська Запорозького Низового... – С. 137.

¹⁰⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 442.

¹⁰⁵ Там само. – С. 444–445.

¹⁰⁶ Там само. – С. 453.

¹⁰⁷ Там само. – С. 516.

Зокрема, в засвідчувальному різновиді цієї документації вони завершували основну частину формуляра атестатів. Натомість у рекомендованих атестатах порядок відображення даних атрибутивних складових перемістився дещо вище, а саме попереду прохання працевлаштувати того чи іншого козака.

Вказівка на дату, місце складання атестату, а також наявність підпису кошового отамана та військової печатки завершували даний документ: "...выдан з Коша. Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового кошови атаман Яким Игнатович с товариством. 1754 году, июля в 23 день"¹⁰⁸, "Дан з Коша ноябра 11 дня 1758 году"¹⁰⁹, "З Коша. Декабря 29 дня 1761 году. Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового атаман кошовою"¹¹⁰. Підпис та печатка, які для більшої легітимності документа оговорювалися в основній частині його формуляра, відображувалися безпосередньо в завершальному протоколі.

За даними Н. Ченцової, процедура видачі атестата відбувалася після усного звернення з цього приводу козака, який бажав "демобілізуватися"¹¹¹. Відсутність в Архіві Коша Нової Запорозької Січі якихось письмових "заяв" про бажання отримати даний документ доводить слушність твердження дослідниці. Як свідчить наявна джерельна база, інформацію, що відображалася в атестатах, до середини квітня 1757 р. надавав сам запорожець, який бажав звільнитися з Війська і отримати відповідний документ: "754 года, июля 22 дня Войска Запорожского Низового куреня Поповичевского товариш Дионисий Гуржий в Коше Войска Запорожского Низового бил челом и представил..."¹¹², "Войска Запорожского Низового куреня Щербиновского знатний товариш Василий Иванов, син Золотаревский, являсь в Коше, нам словесно представил..."¹¹³, "Войска Запорожского Низового товариш куреня Калниболотского Сидор Семенов Юха, являсь в Коше, нам словесно представил..."¹¹⁴. Видно, що на початковому етапі складання атестатів було достатньо даних, наданих від самих козаків, що звільнялися зі служби.

З середини квітня 1757 р. спосіб збору інформації про козака, який бажав отримати атестат, змінився. З документа від 17 квітня цього ж року, виданого козакові Дінського куреня Василю Лозовському, дізнаємося, що дані про службу у Війську Запорозькому цього козака подавав не особисто зазначений Лозовський, а його дядько, курінний отаман Дінського куреня Прокоп Процик¹¹⁵. Саме з цього часу практика інформування військової старшини про козаків, які звільнялися зі служби у Війську Запорозькому Низовому і прохали з цього приводу атестат, покладалася на курінних отаманів та інших авторитетних військових та полкових старшин. А починаючи з атестата вже

¹⁰⁸ Там само. – С. 442.

¹⁰⁹ Там само. – С. 463.

¹¹⁰ Там само. – С. 516.

¹¹¹ Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 143.

¹¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 439.

¹¹³ Там само. – С. 443.

¹¹⁴ Там само. – С. 446.

¹¹⁵ Там само. – С. 455.

зазначеного вище Тимофія Вишневецького від 25 вересня 1757 р. в діловодній традиції запорожців в оформленні атестатів встановлюється усталена формула, яка з цього часу відкривала основну частину формуляра даних документів: “Он, Тимофей Вишневецкий, по засвидетельствованию и представлению вишеписанного Деревянковского куреня атамана Николая Тимофеева и других знатных и старых товарищей в оном Запорожском Низовом Войске начал служить...”¹¹⁶.

Як зазначав В. Голобуцький, який розглядав історію Війська Запорозького Низового з позиції класової боротьби, “знатні” та “старі” козаки в розумінні історика були багатими запорожцями, які за допомогою таких штампів хотіли виділитися з-поміж біднішого козацтва – сіроми. Відповідно, за його твердженнями, ця верства запорозького козацтва почала себе позиціонувати таким чином і в офіційній документації Коша, а саме в атестатах¹¹⁷. Проте, більш ймовірно, виділення з лав низовиків “знатних” та “старих” відбувалося не за майновим становищем, а за авторитетом у Війську, – їм довіряли, і вони могли підтвердити добру службу козака, що було необхідним для отримання атестата.

За даними В. Мільчева, у період російсько-турецької війни 1768–1774 рр. видача атестатів Кошем провадилася з документальними даними, виданими козакам російськими воєначальниками. Дослідник навіть приклад атестації запорожця Щербинівського куреня С. Розлача, в основу якого лягло “Свидетельство” генерал-майора О. Ісакова¹¹⁸.

Видача атестата не завжди означала звільнення запорозького козака з лав низового лицарства. Поодиноким таким прикладом може слугувати спроба покинути Запорожжя товаришем Переяславського куреня Омеляном Барабашем у 1760 р., про що свідчить його атестат за 14 червня того ж року¹¹⁹. Однак, вочевидь з певних причин, рішення покинути Військо Запорозьке Низове було переглянуто, і козак залишився в ньому ще на чотири роки. Це видно з приписки внизу зазначеного атестата за жовтень 1764 р., де вказано, що козак, незважаючи на отриманий атестат, і надалі продовжував службу на Січі¹²⁰.

Бували випадки, що колишні запорожці, які вже довгий час проживали у Гетьманщині чи Слобожанщині, займали певні посади і не мали атестата, постфактум просили від військової старшини видати їм цей документ для засвідчення своєї служби у Війську Запорозькому Низовому. Як приклад, можна навести донесення колишнього запорозького козака, сотника Першого компанійського полку Йосифа Довбні від 1 квітня 1764 р. З нього дізнаємося, що ця особа перебувала на Запорожжі в часи російсько-турецької війни 1735–1739 рр. і в складі Запорозького Війська брала активну в ній участь. Саме з цього приводу колишній козак просив видати йому необхідне підтвердження¹²¹. Кіш задовольнив його прохання і видав відповідний документ¹²².

¹¹⁶ Там само. – С. 457.

¹¹⁷ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування... – С. 351.

¹¹⁸ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 131.

¹¹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 477–479.

¹²⁰ Там само. – С. 479.

¹²¹ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 13.

¹²² Там само. – Арк. 14.

На початку 60-х років XVIII ст. в діловодстві Війська Запорозького Низового набувають поширення *некозацькі атестати*. На відміну від козацьких, які видавалися низовикам по завершенні служби на Запорожжі, ці атестати надавалися особам, які не належали до числа запорозької братії. Як і козацькі атестати, їхні некозацькі аналоги можна поділити на два різновиди: *атестати за заслуги перед Військом* та *атестати про зарахування до Війська*.

Атестати за заслуги перед Військом видавалися тим особам, котрі якимось чином допомогли Війську Запорозькому Низовому. Як видно з наявної джерельної бази, це були перекладачі з татарської мови від Колегії іноземних справ, які з 1754 р. перебували на Микитиному, лікарі, які в силу своєї професії допомагали запорозькому козацтву, та військові, що якимось чином прислужилися запорозькій верхівці. Такі документи від Коша отримали перекладачі Ілля Муратов¹²³ і Василь Рубанов¹²⁴, лікарі ландміліцького Тамбовського полку Христофор Фігнер¹²⁵ та Борисоглібського полку Андрій Стефанович¹²⁶. Серед військових подібні засвідчення були надані колишнім комендантам Новосіченського ретраншементу Олексієві Гуляєву 21 березня 1765 р.¹²⁷ та Матвію Копилову 2 липня 1774 р.¹²⁸, а також капітану Брянського полку Федору Матякіну 28 травня 1766 р.¹²⁹.

Такі документи за своєю сутністю представляли оцінку кошовою старшиною діяльності осіб, які не належали до кола січовиків. Звичайно, вона була позитивною, оскільки Кіш би просто не видав відповідний документ. У тексті атестатів за заслуги оговорювалося декілька моментів: загальна характеристика отримувача, його заслуга перед Військом та фіксація видання атестата з необхідними атрибутивними елементами, які засвідчували його достовірність.

У характеристиці особи, що отримувала відповідний атестат, зазначався рід її діяльності та оговорювався її культурний рівень: “Он, господин переводчик Муратов, находившис пры пограничной Ныкитинской застави в роздачи указных печатных билетов, по нинишнюю его смену поступал во все свое бытие во всем порядочно, честно и обходително со всеми проезжающими российскими и иностранными народы, наблюдая высочайшие интересы, о чем Кош Запорожский от тех приезжающих людей да и запорожских казаков довольно уверены, и ны от кого на него в Коши жалобы не происходило никакой до сели, и запорожские казаки, да и весь Кош честным его господина переводчика Муратова, обходительством многодовольны” (атестат перекладача Іллі Муратова за серпень 1761 р.¹³⁰), “Он, лекар Фигнер, находившись

¹²³ Андрієвский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С. 664–665.

¹²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 537–538.

¹²⁵ Там само. – С. 506–508.

¹²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 31, 40.

¹²⁷ Там само. – Арк. 43.

¹²⁸ Там само. – Арк. 175.

¹²⁹ Там само. – Арк. 61.

¹³⁰ Андрієвский А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 664.

при Новосиченском ретранжементе, Лантмилицкого корпуса определен при команде, при пропусках чрез Никитинскую заставу по нинишнюю его смену, поступал во все свое битие во всем порядочно, честно и обходительно, наблюдая височайшие интересы, о чем Кош Войска Запорожского Низового от старшин и козаков довольно уверен, и ни от кого на его в Коше жалобы не происходило до сели никакой” (атестат лікаря Христофора Фігнера за 1761 р.¹³¹).

У частині тексту даних атестатів, де йшлося про їхню заслугу перед Військом Запорозьким Низовим, у загальних рисах вказувалося, яку користь приніс здобувач цього документа запорозькому козацтву. Так, зазначений перекладач, як видно з атестата, допомагав запорожцям робити письмовий та усний переклади: “Сверх же того в случающихся бивало по Кошу Запорожском делах приходимие кримского хана и от протчих кримских чиновников, и очаковского паши в Кош, и от сель туда отправливание писми он, господин переводчик Муратов, переводил, и что касалось надобное исправлял по его в том должности. Да и в прошлом 1760-и годи, в бывшей при границе в Никитином с татарами комисеи, при комисарах и депутатах российских против кримского хана комиссаров, много он господин переводчик Муратов, разговорами и переводами способствовал в охранении интереса и во всем допомагал. Да и при Ныкитинской пограничной застави в таковых же пограничных дилах рачение имел...”¹³². Лікар Христофор Фігнер, відповідно, заслужив атестат від Коша за свої лікарські вміння, застосовані на користь запорозьких козаків, та за участь у запорозько-татарській слідчій комісії: “Сверх же того, в бывшей в прошлом 760-м году при Никитином на границы с татарами комисии при комиссарах депутатах российских против кримского хана комиссаров асистенции и в протчем, сверх должности его, в наблюдение височайшего интереса способствовал, и к ползованию в здешнем войску старшин и козаков по его искусству много употреблялся, чем запорожские козаки и весь Кош, честным его, лекара, обходительством и искусством многодовольни...”¹³³.

Як і в козацьких атестатах, завершували некозацькі їх аналоги за заслуги перед Військом атрибутивні елементи, що засвідчували їхню легітимність – підпис та військова печатка. Це відбувалося як в самому тексті (в основній частині формуляра документа), так і завершальному протоколі відбитком на сургучі та підписом кошового отамана (в оригіналах документів): “...и служил верно, о чем мы, будучи при той комиссии депутатами, совершенно признавши при подписании нашего имени, войсковою печатю сей аттестат ствержаем в Коши августа дня 1761 годи”¹³⁴, “И мы то, совершенно признавши при подписании нашего имени, войсковою печатью сей аттестат сьтверждаем. Ея императорскаго величества Воска Запорожского Низового атаман кошовый Григорий Федоров с товариством. 1761 году”¹³⁵.

¹³¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 506–508.

¹³² Андрієвський А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 664–665.

¹³³ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 508.

¹³⁴ Андрієвський А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 665.

¹³⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 508.

Подібні атестати є дуже цінним джерелом для дослідження співіснування імперських чиновників та Коша. Вони показують, що незважаючи на поступове обмеження прав Війська Запорозького Низового російським урядом, на місцевому рівні військова старшина і чиновництво могли знайти спільну мову і бути корисним одні одним.

Атестати про зарахування до Війська надавалися тій частині некозацьких представників, яка номінально бажала бути зарахована до числа запорозького товариства. На відміну від атестатів про заслуги, які надавалися нижчим службовим чинам, цю складову документації, як слушно підмітила Н. Ченцова, отримували військові, придворні й цивільні чиновники Російської імперії¹³⁶. Цьому сприяв ореол романтики життя запорозького козацтва серед тогочасної владної еліти, яка бажала хоч номінально перебувати у лавах сміливих лицарів. З російської цивільної і військової адміністрації такі атестати зокрема отримали київський генерал-губернатор Іван Глебов¹³⁷, командир Другої російської армії часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Петро Панін¹³⁸, майбутній новоросійській генерал-губернатор Григорій Потьомкін¹³⁹.

Цікаво, що не лише російські військові й політичні діячі отримували такі документи. Як видно з актуалізованої джерельної бази, атестатами про зарахування до Війська наділялася найвища урядова та військова еліта Речі Посполитої. Як приклад можна навести такі документи, які надавалися польському великому коронному гетьману Францішеку Ксаверію Браницькому (від 15 липня 1774 р.)¹⁴⁰, довіреній особі польського короля Якубу Вольському (від 7 жовтня 1773 р.)¹⁴¹ або польському шляхтичу з Правобережної України Михайлові Лозовському¹⁴².

Дані атестати з незначними відхиленнями мають сталий формуляр. На прикладі такого документа, виданого Кошем згаданому польському коронному гетьманові Ф. Браницькому, можемо констатувати, що вони мали дві складові. Перша – вказівка на особу, якій видано документ. У цій частині зазначено прізвище отримувача, його титул та посаду, курінь, до якого він номінально приписувався, в який ранг зводився згідно із запорозькими звичаями й традиціями та фіксація його у військових компутах: “Его сиятельство граф Браницкий полской коронной великой гетьман и кавалер по его изволению Войска Запорожского Низового куреня Кушовского в товарищи принят и для всегдашнего его сиятельства при сем Войске счисления в компути войсковие вписан”¹⁴³.

¹³⁶ Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 142.

¹³⁷ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 21.

¹³⁸ Там само. – Арк. 32.

¹³⁹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 112. – № 76. – Арк. 1.

¹⁴⁰ Синяк І. Прикордонні “люб’язності”... – С. 24.

¹⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 137.

¹⁴² Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 530.

¹⁴³ Синяк І. Прикордонні “люб’язності”... – С. 24.

Традиційно завершували документ вказівки на видачу отримувачеві атестата з приводу його зарахування до лав запорожців та на їх достовірність через підпис та печатку: “А ради вірности в том и сей атестат его сіятельству графу Браницкому полскому коронному великому гетману и ковалеру, товарищу Войска Запорожского Низового куреня Кушовского за подписом нашим и войсковою печатью выдать повеліли и видан Войска Запорожского Низового ис Коша июля 15 д. 1774 года. Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового атаман кошовій Петр Калнишевский, войсковая старшина і товариство. № 669”¹⁴⁴.

Тут необхідно звернути увагу на декілька моментів. По-перше, на вказівку “по его изволенію”, яка свідчить про бажання самої особи перебувати у складі низового лицарства. Романтика способу життя запорожців манила своєю екзотикою військових воєначальників, цивільних урядовців Російської імперії та гетьманську старшину. На прикладі урядників Речі Посполитої, бажання отримати подібний документ про зарахування до Війська може свідчити про зміну уявлень річпосполитської еліти першої половини 70-х років XVIII ст. про запорозьке козацтво і ставлення до нього. Адже ще чверть століття тому для поляків слова “запорозький козак” і “гайдамака” були синонімами, а наїзди прикордонних польських урядників на запорозькі землі і страти низовиків ще наприкінці 1740-х – на початку 1750-х рр. були звичним явищем¹⁴⁵.

Під добровільним волевиявленням бути зарахованим до когорти низових козаків малося на увазі прохання від тих чи інших вельмож, які бажали номінально бути козаками. Це робилося через листи, які надсилалися на адресу кошового отамана Петра Калнишевського чи військового писаря Івана Глоби. Через епістолярій до кошового просили бути зарахованими до “вашего общества в казаки” шляхом “удостоить особливими на то обыкновенными грамотами” колезький радник Петро Веселецький для себе і своїх синів Спиридона та Миколая (листом від 14 травня 1767 р.)¹⁴⁶. Покірно “снабдить аттестатом” себе просив військового писаря Івана Глобу статський радник Яків Шубський листом від 30 липня того ж року¹⁴⁷.

Не виключено, що для отримання подібного атестата в окремих випадках було достатньо усного побажання. Як видно з атестата підполковника Азовського піхотного полку Якова Репнінського за 4 травня 1773 р., він був зарахований до товариства Дерев’янківського куреня безпосередньо “в битие его здесь по желанию его”¹⁴⁸. Тобто, перебуваючи безпосередньо на Запорозжі, охочий офіцер або інша впливова особа за власним бажанням могла отримати атестат на місці, і для цього, вочевидь, не потрібно було письмово оформляти подібну заявку. Всі ж інші охочі, які не перебували на Запорозькій

¹⁴⁴ Там само. – С. 24.

¹⁴⁵ Про це див., напр.: *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии: 1733–1768. – Одесса, 1845; *Синяк І.* Прикордонні “люб’язности”... – С. 22–23.

¹⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 7–7 зв.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 12–13.

¹⁴⁸ Там само. – Арк. 69.

Січі, для отримання подібного документа писали листи на адресу кошового отамана або військового писаря.

За даними А. Скальковського, зарахування офіцерів російського військового командування відбувалося за погодження кошовим отаманом з усім товариством. Він навів приклад, коли одного разу Петро Калнишевський відмовив у зарахуванні до одного з куренів якомусь російському військовому через відсутність на Запорозькій Січі більшої частини козаків, з якими він не міг з цього приводу порадитися¹⁴⁹. При цьому автор, звісно, не послався на використане джерело. Насправді ж, механізм зарахування “чужинців” до когорти низовиків не відображений у джерелах. Гіпотетично військова старшина могла порушити подібне питання про включення до лав товариства когось з військової або цивільної еліти. Проте досить сумнівно, що запорозька верхівка могла радитися з цього приводу з усіма козаками.

По-друге – зовсім не випадкова приписка до Кущівського куреня, який з 1767 р. поступово вийшов в “лідери” серед козацьких куренів, до яких номінально зараховували вищих військових і цивільних урядників імперії і сусідньої Речі Посполитої. Як слушно стверджував В. Грибовський, саме з нього походила еліта Війська Запорозького Низового на завершальному етапі його існування – найбільш наближена до кошового отамана військова старшина¹⁵⁰. Тому не дивно, що саме до складу цього куреня потрапляли високі військові й цивільні чиновники та вельможі.

Про найбільше представництво військової і цивільної еліти саме у складі Кущівського куреня свідчить реєстр осіб, із зазначенням їхніх посад, військових звань, титулів та курінної приналежності, складений, ймовірно, напередодні ліквідації Запорозької Січі¹⁵¹. З нього дізнаємося, що приписка воєначальників, вельмож та чиновників здійснювалася в межах восьми куренів: Дерев’янківського (полковник Севського полку Андрій Милорадович), Дядківського (київський генерал-губернатор, генерал-аншеф Іван Глебов), Кущівського (капітан Семенівського полку Павло Глебов, поручик Ізмайлівського полку Микола Саковнин, київський обер-комендант і генерал-майор Яків Єльчанінов, Іван Якубовський, надвірний радник Іван Єлагін, колезький асесор Петро Минович, поручик Ізмайлівського полку Семен Неплюєв, підпоручик Кінного полку Борис Заградський, підпоручик Ізмайлівського полку Микола Заградський, штат-лейтенант Санкт-Петербурзької дивізії Христофор Геннер, перекладач Колегії іноземних справ Василь Слотвинський, колезький радник Петро Веселецький із синами Спиридоном та Миколаєм, колезький радник Іван Маскотиньєв, прем’єр-майор Василь Єлагін, генерал-майор і кавалер, князь Олександр Прозоровський), Пашківського (генерал і кавалер Іларіон Авцин, генерал-аншеф і кавалер, граф Петро Панин), Пластунівського (секунд-майор Лаврентій Микульшин, капітан Севського полку Михайло Білуха, ад’ютант Севського полку Іван Квітка), Поповичівського (генерал-майор, князь Олексій Волконський), Рогівського

¹⁴⁹ Скальковський А. Історія Нової Січі... – С. 82.

¹⁵⁰ Грибовський В. Петро Калнишевський: нарис біографії // Петро Калнишевський та його доба. – С. 22.

¹⁵¹ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 90–91.

(генерал-аншеф і кавалер Петро Девієр, генерал і кавалер Іван Гендріков, капітан артилерії Іван Глебов, статський радник Яків Шубський) та Шкуринського (генерал і кавалер Олександр Бібіков, генерал-майор і кавалер Олександр Ісаков) куренів¹⁵².

Однак даний реєстр не враховує ще низки військовослужбовців, які приписалися до лав Кушівського та інших куренів, та вузько фіксує номінально-козацьку присутність військової і цивільної еліти у вищезазначених куренях. Збережені до нашого часу чорнові варіанти та відпуски категорії атестатів про зарахування до Війська свідчать, що число чиновників і воєначальників у межах Кушівського куреня було значно вищим. Зокрема, атестати прапорщика Першого батальйону Київського гарнізону Данила Солодовника від 21 жовтня 1767 р.¹⁵³, секунд-майора Миколи Воейкова від 12 січня 1769 р.¹⁵⁴, поручика Івана Мерніна від 30 жовтня 1770 р.¹⁵⁵, генерал-поручика Федора Остермана від 28 грудня 1771 р.¹⁵⁶ засвідчують, що представництво номінальних козаків з числа військової і цивільної еліти було куди ширшим від заявленого у зазначеному реєстрі. Це стосується й інших куренів. Наприклад, у Пластунівському курені, окрім вищезазначеного секунд-майора Лаврентія Микульшина, числився також його син Василь Микульшин¹⁵⁷, у Дерев'янківському – поручик Олексіївського піхотного полку Стефан Кобрин¹⁵⁸, галерного флоту капітан Петро Третьяков¹⁵⁹; Поповичівському – секунд-майор Карабінерного полку Іван Добринін¹⁶⁰ та ін.

Крім того, число куренів, до яких приписувалася дана категорія осіб, могло бути більшим і не обмежуватися лише вісьмома. Наприклад, капітан Анастасій Бастевік згідно з його атестатом від 12 березня 1768 р. був зарахований до когорти Корсунського¹⁶¹, поручик Молдавського полку Данило Кудічинський – до Сергіївського куренів¹⁶². Про приписку владних вельмож і військових до інших куренів інформації не знаходимо. Це наводить на думку, що номінальне зарахування до Війська Запорозького Низового відбувалося в межах 10-ти вищезазначених куренів.

Загальна тенденція отримання атестатів про номінальне зарахування до запорозького війська помітна й серед гетьманської старшини. Лубенський полковник Іван Кулябка у листі від 21 серпня 1767 р. писав Петру Калнишевському про популярність серед імперської еліти бути зарахованим до числа товариства: “Известно мни, что многие высокого генералитету и другие знатные персони позаписывали себе товариством в курени Сечи Запорожской”. У зв'язку з цим згаданий полковий старшина просив і його “в свой куринь

¹⁵² Там само. – Арк. 90–91.

¹⁵³ Там само. – Арк. 19.

¹⁵⁴ Там само. – Арк. 23.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 33.

¹⁵⁶ Там само. – Арк. 55.

¹⁵⁷ Там само. – Арк. 26.

¹⁵⁸ Там само. – Арк. 28.

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 42.

¹⁶⁰ Там само. – Арк. 33 зв.

¹⁶¹ Там само. – Арк. 22.

¹⁶² Там само. – Арк. 75.

товаришем записать, о чем и всем публично объявить для видома...¹⁶³. Кошова старшина прислухалася до побажання лубенського полковника і зарахувала його в число козаків Кушівського куреня, на підтвердження чого йому було видано відповідний атестат¹⁶⁴. Разом з атестатом Кіш відправив лубенському полковнику лист, в якому повідомляв про зарахування його до лав низового товариства та про вільний проїзд дванадцяти возів Івана Кулябки, які слідували в Крим за сіллю¹⁶⁵. Це наводить на думку про те, що видача атестатів про номінальне зарахування до Війська могла нести із собою додаткові преференції, як, наприклад, вільний переїзд на перевозах. Іван Кулябка був не єдиним, хто з Гетьманщини отримав атестат у зв'язку із зарахуванням до Війська. Як стверджував А. Скальковський, такий документ отримав бунчуковий товариш Павло Кочубей¹⁶⁶.

Цікаво, що атестати про зарахування до Війська отримували також вчені. Таким поодиноким прикладом є видача Кошем відповідного документа астроному Христофору Ейлеру, який наприкінці 60-х років XVIII ст. перебував з експедицією на Запорожжі¹⁶⁷. Він, як, власне, переважна більшість отримувачів подібних атестатів, був зарахований до числа товариства Кушівського куреня¹⁶⁸.

За допомогою формулярно-клаузульного аналізу можемо дати характеристику клаузулам такого різновиду документації, як атестат.

Формуляр козацьких і некозацьких атестатів за своєю структурою поділяється на три традиційні складові: початковий протокол, основну частину та кінцевий протокол. Розглянемо кожну з них окремо.

Як відзначив В. Мільчев, для даного документа, на відміну від інших різновидів ділової документації Коша, початковому протоколу не притаманні такі клаузули, як *intitulatio* та *inscriptio* (вказівки на адресанта та адресата). Виняток, на думку дослідника, становлять ті атестати, які видавалися конкретним особам як рекомендації. Натомість початковий протокол у переважній більшості документів представлений лише однією клаузулою – *nominatio* (вказівкою на видову належність документа)¹⁶⁹.

Загалом з даним твердженням історика можна погодитися. Однак потрібно зауважити, що початковий протокол атестатів у побудові клаузул не був сталий: із самого початку продукування Кошем даної документації він пройшов два етапи свого становлення. Перший (перша половина 1750-х рр. – квітень 1757 р.) справді характеризується доволі спрощеним початковим протоколом, який представлений лише однією клаузулою – *nominatio*: “Атестат”. Саме так оформлено атестати товариша Поповичівського куреня Діонісія Гуржія від 23 липня 1754 р.¹⁷⁰, військового осавула Василя Золотаревського

¹⁶³ Там само. – Арк. 16.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 17.

¹⁶⁵ Там само. – Арк. 18.

¹⁶⁶ Скальковський А. Історія Нової Січі... – С. 80.

¹⁶⁷ Його ж. Астроном Эйлер в Сечи Запорожской в 1770 г. // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – С. 117–119.

¹⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 27.

¹⁶⁹ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 265.

¹⁷⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 439.

від 8 грудня цього ж року¹⁷¹, козаків Брюховецького куреня Федора Лати від 28 вересня 1755 р.¹⁷² та Канівського куреня Павла Носа від 4 квітня 1757 р.¹⁷³.

Починаючи з атестата козака Дінського куреня Василя Лозовського від 17 квітня 1757 р. початковий протокол атестатів поповнився ще двома клаузулами: вказівками на адресанта (*intitulatio*) та адресата (*inscriptio*): “Атестат. Дан сей атестат из Коша Войска Запорожского Низового Донского куреня бившему козаку Василию Лозовскому в том”¹⁷⁴. Включення двох нових клаузул до складу початкового протоколу позначило другий етап у встановленні формуляра атестатів. З цього часу початковий протокол з незначними варіаціями набуває сталого вигляду в цьому різновиді ділової документації Коша: “Атестат. Из Коша Войска Запорожского Низового дан сей атестат Войска Запорожского Низового Сергиевского куреня козаку Федору Колотнечи в том”¹⁷⁵, “Атестат. Дан сей атестат из Войска Запорожского Низового малороссийского Полтавского полку полковому асаулу Якову Павлову сину Козелскому”¹⁷⁶, “Атестат. Дан сей атестат из Войска Запорожского Низового оного ж Войска товаришу куреня Сергиевского Ивану Порохни”¹⁷⁷.

Прикметно, що початковий протокол некозацьких атестатів за заслуги перед Військом також представлений *nominatio*, *intitulatio* та *inscriptio* і майже дублює козацькі атестати: “Атестат. Из Коша Войска Запорожского Низового дан сей атестат Государственной коллегии иностранных дел господину переводчику Ильї Муратову”¹⁷⁸, “Атестат. Из Коша Войска Запорожского Низового дан сей атестат ландмилицкого Тамбовского полку господину полковому лекару Христофору Самойлову сину Фигнеру”¹⁷⁹, “Атестат. Из Коша Войска Запорожского Низового дан Государственной коллегии иностранных дел господину переводчику Василию Рубанову”¹⁸⁰. Проте в атестатах про зарахування до Війська в початковому протоколі представлена лише одна клаузула – *nominatio*: “Атестат”¹⁸¹.

Як можна побачити, порядок розміщення клаузул початкового протоколу формуляра козацьких та некозацьких атестатів відбувався наступним чином. Спочатку йшла вказівка на видову приналежність документа (*nominatio*), потім вже ідентифікувалися адресант (*intitulatio*) та адресат (*inscriptio*). Це було типовим для більшості різновидів засвідчувальної документації в діловодстві Війська Запорозького Низового в період Нової Січі¹⁸².

¹⁷¹ Там само. – С. 443.

¹⁷² Там само. – С. 450.

¹⁷³ Там само. – С. 453.

¹⁷⁴ Там само. – С. 454.

¹⁷⁵ Там само. – С. 456.

¹⁷⁶ Там само. – С. 464.

¹⁷⁷ Там само. – С. 533.

¹⁷⁸ Андрієвский А. Дела, касающиеся запорожцев... – С. 504.

¹⁷⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 506.

¹⁸⁰ Там само. – С. 537.

¹⁸¹ Синяк І. Прикордонні “люб’язності”... – С. 24.

¹⁸² Його ж. Різновиди засвідчувальної документації... – С. 8–12.

На думку В. Мільчева, основна частина формуляра атестатів представлена двома клаузулами – описовою (*narratio*) та прохальною/розпорядчою (*dispositio*)¹⁸³. Проте дане питання потребує більш прискіпливої уваги. Актуалізована джерельна база однозначно свідчить, що в козацьких атестатах основна частина складової їхнього формуляра не була сталою і присутність клаузул варіювалася. Справді, *narratio* та *dispositio* були основними клаузулами у головній частині формуляра документа. Проте до них варто додати ще одну, яка присутня чи не в усіх атестатах – *congratoratio* (дані про посвідчувальні ознаки документа).

Козацькі атестати у своїй основній частині до квітня 1757 р. представлені чотирма клаузулами: прологом (*preambula*): “754 года, июля 22 д. Войска Запорожского Низового куреня Поповичивского товариш Дионисий Гуржий в Коши Войска Запорожского Низового был челом и представил...”¹⁸⁴; “Войска Запорожского Низового куреня Щербиновского знатный товариш Василий Иванов сын Золотаревский, являсь в Коши, нам словесно представил...”¹⁸⁵; викладенням обставин справи (*narratio*): “Что пришел он в Войско Запорожское Низовое прошлого 1743 и будучи при оном Войску, с означенного по сей 757 годы служил. И в силы ея императорскаго величества указов, з Киевской губернской и Генеральной войсковой канцелярии в Кош Войска Запорожского Низового присилаемых ордеров, по определению куреня Канивского атамана для поиску и поимки воров в партии ходил. И другие услужности вирно, радително, без всякого порока оказывал. На якие свои при Войску Запорожском оказание услуги и постоянство вишеписанного куреня Канивского атамана Ивана Щербину во свидителство поставя, просил от мене, атамана кошового, засведетелствования...”¹⁸⁶; розпорядженням по суті справи (*dispositio*): “Того ради Воиско Запорожское Низовое о предписанных его, Золотаревского, ревностных службах, кому о сем видать будет потребно, свидителствуя, покорно просим, ему Золотаревскому, на всяким уряди, всяких дилах яко вирноприсяжному ея императорскаго величества подданому рабу, вирить...”¹⁸⁷; “Того рады Воиско Запорожское Низовое о предписанных его, Юхи, ревностных службах, кому о сем видать потребно будет, свидителствуя, покорно просим ему, Сиду Юси, во всяком уряди в дилах яко вирноприсяжному ея императорскаго величества подданому рабу вирить...”¹⁸⁸; та відомостями щодо посвідчувальних ознак документа (*congratoratio*): “Во уверение чего и сей аттестат ему, Гуржию, с утверждением войсковой Запорожского Низового Войска обикновенной печати видан с Коша...”¹⁸⁹; “Во утверждение чего сей наш войсковий лист ему, Василию Золотаревскому, за печатю войсковою дан...”¹⁹⁰.

¹⁸³ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 265.

¹⁸⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 439.

¹⁸⁵ Там само. – С. 443.

¹⁸⁶ Там само. – С. 454.

¹⁸⁷ Там само. – С. 443–444.

¹⁸⁸ Там само. – С. 447.

¹⁸⁹ Там само. – С. 442.

¹⁹⁰ Там само. – С. 444.

Традиційно, як і в початковому протоколі, в основній частині формуляра козацьких атестатів, починаючи з документа вищезгаданого козака Василя Лозовського від 17 квітня 1757 р., відбуваються зміни. Але коли в початковому протоколі у цей час додаються дві клаузули, основна частина, навпаки, спрощується. З неї зникає пролог, тобто кількість клаузул скорочується до трьох: “Он, Василий Лозовский, представлял мне, нижеименованному, что в Войске Запорожском з 746 по 752 года при курени Донском...”¹⁹¹. Саме з цього часу основну частину “відкриває” *narratio* й встановлюється усталена кількість клаузул.

По-іншому виглядала основна частина формуляра некозацьких атестатів. В обох їхніх різновидах (атестатах за заслуги та їхніх аналогах про зарахування до Війська) кількість клаузул зведена до двох – *narratio*: “Он, лекар Фигнер, находившись при Новосиченском ретранжементе, Лантмилицкого корпуса определен при команде, при пропусках чрез Никитинскую заставу по нинишнюю его смену, поступал во все свое битие во всем порядочно, честно и обходительно, наблюдая височайшие интересы, о чем Кош Войска Запорожского Низового от старшин и козаков довольно уверен, и ни от кого на его в Коше жалобы не происходило до сели никакой. Сверх же того, в бившей в прошлом 760-м году при Никитином на границы с татарами комиссии при комиссарах депутатах российских против крымского хана комиссаров асистенции и в протчем, сверх должности его, в наблюдение височайшего интереса способствовал, и к ползованию в здешнем войску старшин и козаков по его искусству много употреблялся, чем запорожские козаки и весь Кош, честним его, лекара, обходительством и искусством многодовольни...”¹⁹², “Его превосходительство господин генерал-майор лейбгвардии Измайловского полку майор и ордена Святия Анни кавалер Александр Ильич Бибиков в приезд свой в нинишнее время в Сеч Запорожскую по его изволению в Войско Запорожское в число куреня Шкуринского товарищей принят и между товариства того куреня на всегдашное в том курене исчисление в курение реестры записан...”¹⁹³; та *concorporatio*: “И мы то, совершенно признавши при подписании нашего имени, войсковою печатью сей аттестат сътверждаем...”¹⁹⁴, “Для чего его превосходительству из Войска Запорожского Низового при подпие и при печати войсковою сей аттестат выдан...”¹⁹⁵. Відсутність розпорядчої/прохальної клаузули в основній частині формуляра цього типу атестатів пояснюється їхнім спрямуванням. У той час, як козацькі атестати видавалися спочатку з метою “легімітизувати” звільнене з лав запорожців низове козацтво (засвідчувальні атестати), а пізніше і працевлаштувати (рекомендовані атестати), то їхні некозацькі аналоги були лише своєрідною довідкою про допомогу осіб некозацького стану січовикам або про номінальне зарахування їх до Війська.

¹⁹¹ Там само. – С. 455.

¹⁹² Там само. – С. 506–508.

¹⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3.

¹⁹⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 508.

¹⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3.

Кінцевий (завершальний) протокол формуляра атестатів представлений двома клаузулами: *datum* (дата та місце) та *signature* (підписом). На відміну від початкового протоколу і основної частини, ці дві формулярні складові однаково присутні в обох різновидах атестатів. Як правильно відзначив В. Мільчев, підпис залежно від канцелярського різновиду міг варіюватися. Зокрема, на думку історика, оригіналам і відпускам притаманний деталізований, розгорнутий варіант *signature*. Натомість у чернетках здебільшого представлено скорочений варіант, з тенденцією до створення абрєвіатурних форм¹⁹⁶.

Твердження дослідника підкріплені наявним джерельним матеріалом. Справді, у переважній більшості атестатів, які дійшли до нас у вигляді чернеток, підпис спрощений зі скороченнями: “Ея и. в. В. З. Н. атаман к. Григорий Федоров с товариством”¹⁹⁷, “Ея им. величества В. З. Н. а. к.”¹⁹⁸, “Ея императорскаго величества В. З. Н.”¹⁹⁹. Є також чимало чорнових варіантів атестатів взагалі без підпису²⁰⁰.

Більш розлого *signature* представлено в оригіналах та відпусках: “Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового атаман кошовий Петр Калнишевский, войсковая старшина і товариство”²⁰¹, “Правящей в Войска Запорожском войсковый судья Павел Головатой, войсковые старшины и куренные атаманы, товариство и все Войско”²⁰².

Дата й місце, як зазначив В. Мільчев, в атестатах були стандартизованими та мали універсальну форму²⁰³. І це твердження історика підтверджують джерела: “В Коши июня 22 дня 1755 года”²⁰⁴, “В Коши року тысяча симсот шестьдесятом июня двадцять третего дня”²⁰⁵, “Ис Коша июля 15 д. 1774 года”²⁰⁶. Зустрічаються атестати, які містять лише дату: “1761 года, июня в 15 день”²⁰⁷, “Августа 26 дня 1765 году”²⁰⁸.

Обов’язковим атрибутом формуляра атестата, була наявність печатки та вихідного номера документа, який фіксувався в книзі виданих атестатів. Останній елемент у заявленій документації з’явився в другій половині 1759 р. і фіксувався як на чернетках та відпусках, так і на оригіналах: “Ном. 2810 З. В. К.”²⁰⁹, “Ном. 2205”²¹⁰, “№ 669”²¹¹. Військовою печаткою скріплювався

¹⁹⁶ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 266.

¹⁹⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 451.

¹⁹⁸ Там само. – С. 464.

¹⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 55.

²⁰⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 458, 460–463, 465, 467.

²⁰¹ Синяк І. Прикордонні “люб’язності”... – С. 24.

²⁰² ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3.

²⁰³ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 266.

²⁰⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 449.

²⁰⁵ Там само. – С. 480.

²⁰⁶ Синяк І. Прикордонні “люб’язності”... – С. 24.

²⁰⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1.

²⁰⁸ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 3.

²⁰⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 468.

²¹⁰ Там само. – С. 479.

²¹¹ Синяк І. Прикордонні “люб’язності”... – С. 24.

тільки оригінал документа. Як приклад, можна навести атестат вже згаданого коронного гетьмана Францішека Браницького, який прикрашала військова печатка Коша, збережена в прекрасному стані до нашого часу²¹².

Як бачимо, формуляр атестата не був сталим і на другу половину 50-х років XVIII ст. зазнав змін. Це стосується лише козацьких атестатів. Саме в цей час (1757 р.) відбулося розширення початкового протоколу через появу клаузул адресанта і адресата, а основна частина, навпаки, спростилася шляхом виключення з неї прологу. Цього ж року збільшується інформативний потенціал атестатів (додаються дані про причини звільнення з Війська) і взагалі змінюється призначення атестата (з просто засвідчувального документа він перетворюється на рекомендований). Пояснити таку зміну у формулярній структурі атестата можна тим фактом, що саме у цей час Військова канцелярія Коша остаточно переходить на імперську діловодну традицію. Це проявилось як у збільшенні штату канцелярії і розширенні її повноважень, так і в зміні формуляра окремих документів²¹³.

Складання атестата відбувалося у Військовій канцелярії Коша. Це добре видно з наявності як у тексті документів, так і в їхньому оформленні тих атрибутивних складових, які надавали йому легітимності, а саме підпису кошового отамана та військової печатки, які перебували у віданні військового писаря – очільника Військової канцелярії²¹⁴. Проте одного разу зустрічаємо атестат, складений у паланковій канцелярії. Мова йде про документ від 12 квітня 1771 р., виданий орільським полковником Панасом Ковпаком священикові Якимі Кушакевичу²¹⁵. У зв'язку зі значною втратою та розпорошеністю паланкових архівів (даний документ дійшов до нашого часу в копії) важко сказати, наскільки видача атестатів побутувала в канцеляріях адміністративно-територіальних одиниць Запорозжя. Легітимність цього документа засвідчена у Військовій канцелярії військовим канцеляристом Григорієм Василенком²¹⁶. Це дає змогу припускати, що на завершальному етапі існування Війська Запорозького Низового практика продукування атестатів поширилася і на паланкові канцелярії.

Видача Кошем зазначених документів фіксувалась у спеціальному журналі. До наших днів, дійшов журнал виданих атестатів російському командуванню за початок 70-х років XVIII ст. Він складався з двох колонок –

²¹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej. Archiwalia różnej proveniencji. – Sygn. 165. – Fol. 1.

²¹³ Синяк І. Формування штату Військової канцелярії Коша в період Нової Січі (1734–1775) // Козацька скарбниця: Гетьманські читання. – Чернівці, 2006. – С. 112–117; *його ж.* Компетенція Військової канцелярії Війська Запорозького в період Нової Січі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського гуманітарного ун-ту. – Рівне, 2011. – Вип. 22. – С. 25.

²¹⁴ Більш детально про військового писаря на Запорозжжі часів Нової Січі див.: *його ж.* Військовий писар на Запорозжжі в добу Нової Січі (1734–1775) // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 207–212.

²¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 115.

²¹⁶ Там само.

Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі...

у першій фіксувалися вступ до товариства, приписка до куреня та порядковий номер виданого атестата; у другій вказувалася особа, що отримала даний документ²¹⁷. Існував ще окремо журнал атестатів, виданих запорозьким козакам. Про це свідчать записи номерів вихідної документації на самих козацьких атестатах, про що вище йшла мова. А на одному такому документі – атестаті запорожцю Степанові Трохимову взагалі зазначено: “Записанъ в книгу под № 1945-м”²¹⁸.

Значне накопичення атестатів в архіві Війська Запорозького Низового часів Нової Січі у вигляді чернеток та відпусків зумовило формування окремих справ, в яких зосереджена виключно дана документація. Як слушно зазначила Л. Гісцова, в основу формування справ запорозьким козацтвом лягав предметно-тематичний принцип, однак, як зазначає дослідниця, зустрічаються справи, сформовані за номінальною ознакою, коли згруповано документи однієї назви, схожі за формою. Саме до них історик віднесла справи, сформовані з таких різновидів документації, як протоколи та атестати²¹⁹.

Як слушно зауважила Н. Ченцова, процес продукування атестатів був зтяжним²²⁰. Численні правки, редагування, дописування на полях і над рядком на чорнових варіантах та відпусках доводять, що робота над складанням документа мала декілька етапів²²¹.

За даними В. Мільчева, в січовому діловодстві трапляються випадки, коли документи, тотожні за формою і функціями атестатам, іменуються по-іншому: “салвагвардіями” та “сведетельствами”²²². І справді, як видно з актуалізованої джерельної бази, така практика мала місце. Наприклад, різновид свідоцтва про засвідчення служби (існували ще свідоцтва-подорожні, які за формуляром і функціональною складовою тотожні паспортам²²³) за своїм складом формуляра є тим же таки атестатом. Прикладами таких документів можуть бути свідоцтва, видані козакові Рогівського куреня Івану Тупиці, від 19 червня 1762 р.²²⁴, або товмачу турецької мови Василю Петровичу, за 4 вересня 1761 р.²²⁵. Для наочності процитуємо текст і формуляр останнього свідоцтва: “Свидытелство. Из Коша Воиска Запорожского Низового дано сие свидытелство Васылю Петровичу. Онъ Васыл Петровичъ начал жит в Сичи с 1759 года, и между темъ многие касающиеся к Кошу интиресние надабности по знанию турецкого языка употребляемъ былъ, и через все тое zde бытие вель себе честно, постоянно, безъ порока и малейшего. Очемъ в засвидетелствование за подписаниемъ воисковою печатью

²¹⁷ Там само. – Спр. 232. – Арк. 18, 222–223, 243–244.

²¹⁸ Там само. – Спр. 147. – Арк. 47.

²¹⁹ Гісцова Л. З. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – С. 141.

²²⁰ Ченцова Н. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі... – С. 143.

²²¹ Там само.

²²² Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 130.

²²³ Синяк І. Видова структура документації... – С. 75; його ж. І. Різновиди за-свідчуваної документації... – С. 8–9.

²²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі... – Т. 1. – С. 524.

²²⁵ Там само. – С. 508.

сьє ствержаємь”²²⁶. Доказом, що подібні свідоцтва були аналогами атестатів, може свідчити помітка на полі цитованого документа про внесення його “К даваемим атестатам”²²⁷. Наявність подібної інваріантності, на думку В. Мільчева, свідчить про відсутність урядової регламентації і настанов не лише щодо їхнього формуляра, а й номінації, що дозволяло використовувати паралельні назви та різноманітні номінативи²²⁸.

Потрібно відзначити, що наявні випадки, коли формуляр атестатів ставав структурною складовою кошових чолобитних, з проханням нагородити особу, яка атестується²²⁹. Однак формуляр атестатів міг відобразитися не лише в чолобитних, а й у листах. Таким прикладом, зокрема, є листи кошового отамана Петра Калнишевського Петрові Рум’янцеву, з проханням не залишити напризволяще козака Полтавського куреня Михайла Микитова (від 16 жовтня 1774 р.)²³⁰ чи козака Коренівського куреня болгарина з походження Георгія Великова (від 2 березня 1775 р.)²³¹. Така варіативність видів і різновидів документації, яка, по суті, дублювала атестати, вказує на опіку Кошем своїх “вихованців”, що знайшло прояв у прагненні прилаштувати їх після звільнення з Війська.

Підсумовуючи це дослідження, можемо констатувати той факт, що атестати володіли більш широким значенням. Вони обслуговували інтереси як козацтва, так і некозацьких спільнот, про що свідчить їхній поділ на козацькі та некозацькі. Перші за своїм інформаційним потенціалом були чи не найбільш інформативними документами, де вказувалися походження, родинне коло, особливості кар’єри тієї чи іншої особи та причина звільнення її з лав низового лицарства. Козацькі атестати за своїм функціональним призначенням були неоднорідними і пройшли певні етапи становлення: від засвідчувальних (своєрідної довідки) до рекомендованих, націлених на працевлаштування того чи іншого запорожця. Строкатістю відзначалася і частина некозацьких атестатів. В одних “відчувалася” вдячність атестованим за допомогу Кошеві, в інших використано бажання еліти номінально іменуватися козаком. Не виключено, що військова старшина, приймаючи до своїх лав останніх, наївно думала, що це дасть значні преференції в запорозькій політиці і зупинить ту неминучість для Коша, яка вже ясно вимальовувалася на горизонті. Аналогічно неоднорідним був і формуляр атестатів, який у початковому протоколі та основній частині зазнав низки видозмін. Це було наслідком поступового переходу Війська Запорозького Низового з традиційної на імперську форму діловодства.

Іван Синяк (Київ). **Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляра, інформативний потенціал**

У публікації зроблено спробу комплексного аналізу такого різновиду засвідчувальної документації, як атестати. Встановлено наявність двох типів атестатів

²²⁶ Там само.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва... – С. 130.

²²⁹ Там само. – С. 131.

²³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 185.

²³¹ Там само. – Арк. 191.

Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі...

(козацькі та некозацькі), які за своїм функціональним призначенням у межах типу поділяються ще на декілька складових. Проведено формулярно-клаузульний аналіз, який вказує на відсутність сталого формуляра даного документа і його варіативність у різний час. Доведено, що за своїм інформативним потенціалом козацька частина атестатів містить значний масив біографічного матеріалу, некозацька ж фіксує особливості взаємин запорожців з імперськими чиновниками та елітою.

Ключові слова: атестати, козацькі атестати, некозацькі атестати, Військо Запорозьке Низове, формуляр, інформативний потенціал.

Иван Сыняк (Киев). Аттестаты в делопроизводстве Войска Запорожского Низового в период Новой Сечи: классификация, особенности формуляра, информативный потенциал

В публикации сделана попытка комплексного анализа такой разновидности удостоверяющей документации, как аттестаты. Установлено наличие двух типов аттестатов (казацкие и неказацкие), которые по своему функциональному назначению в пределах типа делятся еще на несколько составляющих. Проведено формулярно-клаузульный анализ, указывающий на отсутствие устойчивого формуляра данного документа и его вариативность в разное время. Доказано, что по своему информативному потенциалу казацкая часть аттестатов содержит значительный массив биографического материала, неказацкая фиксирует особенности взаимоотношений запорожцев с имперскими чиновниками и элитой.

Ключевые слова: аттестаты, казацкие аттестаты, неказацкие аттестаты, Войско Запорожское Низовое, формуляр, информативный потенциал.

Ivan Syniak (Kyiv). Certificates in the Office of the Zaporozhian Army at the Time of the New Host: Classification, Features, Forms, and Informative Potential

This publication gives a comprehensive analysis of the sort of documents that are known as certificates. Two types of certificates were researched (those that belonged to Cossacks and those which did not belong to them) which by their functional purpose were further divided into several components. A *formularial* and *klauzuri* analysis shows the lack of a sustainable form of this document and its variability in different times. It is proved that their formative potential of Cossack's certificates contains a large amount of biographical data. The non-Cossack's records feature Zaporozhian relations with the officials and elite of the Russian empire.

Key words: certificates, Cossack's certificates, Zaporozhian Host, secure, informative potential.